

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم هجرت

دکتر علی نقی منزوی

پیشگفتار کتاب طبقات أعلام الشيعة، قرن ۱۱

برگردان به پارسی

محمد ابراهیم ذاکر

طبقات أعلام الشيعة، الروضة النضرة في علماء المائة

الحادي عشرة، برکة ۷ - ۱۲

دکتر علی نقی منزوی

۱.....	اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم هجرت
۱.....	برگردان محمدابراهیم ذاکر
۱.....	پیشگفتار طبقات قرن ۱۱ ه.....
۱.....	وجه تسمیه کتاب
۲.....	شیوه نگارش و ترتیب کتاب
۲.....	ترتیب الفبایی نامها
۴.....	منابع کتاب طبقات
۵.....	اوضاع اجتماعی این سده
۱۳.....	کتابنامه
۱۳.....	نمایه کتاب و مقاله

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم هجرت

دکتر علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)

پیشگفتار طبقات اعلام الشيعة، الروضة النضرة في علماء المائة

الحادي عشرة، برگه ۷ - ۱۲

برگردان محمد ابراهیم ذاکر

مقدمه شادروان دکتر علی نقی منزوی فرزند صاحب الذریعة آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ) نویسنده دو دائرة المعارف بزرگ فرهنگ و تمدن جهان تشیع و ایران زمین، ۲۹ جلد کتاب الذریعة إلى تصانیف الشيعة و ۲۲ جلد کتاب طبقات اعلام الشيعة، منظور ما کتاب الروضة النضرة في القرن الحادي العشرة، بررسی اندیشمندان سده یازدهم هجرت است.

پیشگفتار طبقات قرن ۱۱ هـ

به نام خداوند بخشنده بخشاینده

سپاس مر خداوند بزرگ

وجه تسمیه کتاب

این جلد ویژه سده یازدهم از طبقات اعلام الشيعة نوشته پدرم شادروان حاج شیخ آقابزرگ تهرانی است که آن را الروضة النضرة في علماء المائة الحادية عشرة نامید. او این نام را بر روی نسخه اصلی بدین گونه نوشت و ما نگاره آن را در همین مقدمه به نمایش گذاشته ایم.

دکتر علی نقی منزوی

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۲

هم چنین نام آن را بر نسخه اصلی ویژه سده چهارم آورده و ما آن را در مقدمه آن نوابغ الرواة في رابعة المآت، چاپ بیروت (نک: ← برگه «که = ۲۵») آورده ایم. هم چنین در الذریعة، ج ۳، برگه ۷۱؛ و ج ۱۱، برگه ۳۰۴ آمده است^۱.

هم چنین من نام آن را در مقدمه جلد های پیشین نیز یاد کردم. جلد های پیشین این مجموعه در برگیرنده نام گروهی کوچک از نویسندگان شیعه است که نویسنده در هنگام نوشتن دائرة المعارف بزرگ الذریعة إلى تصانیف الشيعة بر آن ها دسترسی پیدا کرد، به جهت نزدیکی بیشتر این سده [به روزگار نویسنده] آگاهی او از اندیشمندان ایرانی این سده، به ویژه زندگی نامه فرهنگی ایشان بیشتر بود؛ بنابراین، اندازه این جلد نسبت به جلد های [سده های] پیشین بسیار بیشتر شده است، ولی افسوس که نویسنده توجه بسیار کمی به اندیشمندان شیعه در هند داشته است.

شیوه نگارش و ترتیب کتاب

ترتیب الفبایی نام ها

شیوه گردآوری این کتاب همانند جلد های پیشین بر پایه ترتیب «الفب» در مورد نام کسانی است که زندگی نامه آن ها نوشته شده، سپس مشهورترین لقب ایشان می آید. مواردی از نام ها که دارای کنیه مشهور هستند با چشم پوشی از واژه «اب: پدر؛ ابن: فرزند؛ ام: مادر» آمده است، مانند: ابن حسام در حرف «ح»؛ ابوالبرکات و ابوالقاسم در حرف «ب و ق».

^۱ الذریعة إلى تصانیف الشيعة، ج ۳، برگه ۷۱، شماره ۲۰۹، شناسه البدور الباهرة بعد المائة العاشرة في العلماء الذين نشئوا بعد الألف من الهجرة إلى العصر الحاضر / ماه های درخشان از اندیشمندان که پس سده دهم تا این سده زیستند، مرتب به ترتیب الفب در چهار جلد است:

۱. الروضة النضرة في علماء المائة الحادية عشر / بهستی سرزنده از اندیشمندان سده یازدهم هجرت؛
  ۲. الكواكب المنتثرة في القرن الثاني بعد العشرة / ستارگان پراکنده از فرهیختگان سده دوازدهم هجرت؛
  ۳. الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة / بزرگان و دانشمندان سده سیزدهم؛
  ۴. نقباء البشر في القرن الرابع عشر / انسان های بزرگان سده چهاردهم هجرت؛
- هم چنین در ذریعه، ج ۱۱، برگه ۳۰۴، شماره ۱۸۱۳، شناسه الروضة النضرة في تراجم علماء المائة الحادية عشر آمده است. آقابزرگ گوید: آغاز کارم بر روی آن به سال ۱۳۳۹ ق [۱۲۹۹ خ / ۱۹۲۱ م] بود. دو جزو یکم هر دو سده نقباء البشر و کرام البررة به چاپ رسید.

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۳

نویسنده نام‌های ترکیبی که در سده یازدهم نسبت به پیش از آن بیشتر شد، بدین گونه به آن‌ها مترتب‌سازی کرد: نام‌های ترکیبی از نام محمد به همراه نام یکی از امامان (نک: ← نویسنده برگه ۴۶۳) را بدین گونه فرض کرد که نام امام نام راستین فرد است و واژه محمد لقب مقدس برای هر مسلمان است^۱، پس محمدصادق، محمدکاظم را در حرف «ص و ک» آورده است. او این گونه نام‌ها را ترکیبی می‌داند که بسیار زیاد همانند آن‌ها موجود می‌باشد.

او این قانون را با نام‌های ترکیبی همراه با علی که واژه علی در آغاز آمده باشد، پیاده نکرد، مانند علی‌رضا، علی‌نقی. شاید به جهت شمارگان اندک چنین نام‌ها بوده است، پس او علی‌رضا را در حرف «ع» و رضاعلی را در حرف «ر» آورد.

نام‌های ترکیبی با عبد، غلام و سلطان، مانند عبدالحسین، غلام‌رضا و سلطان محمد و نمونه‌های دیگر همانندشان، گاهی از آن‌ها چشم‌پوشی می‌کرد. همان گونه که در عبدالسمیع و محمدسمیع در برگه ۲۵۲ و ۳۲۴ و عبدالکاظم در برگه ۳۳۷ و ۴۶۲ آورده است.

ترکیب واژه سلطان با احمد، حسین، علی و محمود در برگه‌های ۲۴۵، ۲۴۷ و ۴۰۵ آمده است، گاهی آن را جزو اسم آورده و این در بیشترین موارد می‌باشد.

من در این مجلد، همانند جلد‌های پیشین، رشته تخصصی برخی از اندیشمندان، مانند ریاضی‌دان‌ها (نک: ← برگه ۲۳۱)، پزشکان، برخی از مقامات رسمی مانند شیخ‌الاسلام، صدرات و قضاوت (نک: ← برگه ۳۰۴، ۲۷۰، ۲۹۰، ۴۵۵) نیز آوردیم.

هم‌چنین نام برخی از اندیشمندان که وابسته به شهرها و سرزمین و پیشه‌های گوناگون در نام آن سرزمین هستند را نیز فهرست کرده‌ام تا پژوهشگران آسان‌تر دسترسی به نام صاحبان آن پیشه‌ها از هر دسته و طبقه و آن‌هایی که منسوب به آن شهر و سرزمین و برخی از مقامات سیاسی، اجتماعی، مذهبی در این سده به دست آورند.

^۱ گمان دارم منظور ایشان این بوده است که محمدحسین برابر آقا حسین می‌شود، یعنی محمد در نام‌های ترکیبی نقش آقا را دارد که در شناسنامه منظور نمی‌شود، به جز موارد استثنایی که یاد شده‌اند.

منابع کتاب طبقات

یکی از ویژگی‌های شادروان پدرم این بود که بیشترین بخش دستاوردهای خود را در گردآوری سرگذشت زندگی این اندیشمندان، نخست از برداشت‌هایش از کتاب‌های خطی آنان بود، سپس از اندک‌کتاب‌های تاریخی عمومی خطی در دسترس، مانند *أمل الامل*^۱ و *ریاض العلماء*^۲ پیش از به چاپ رسیدن آن دو و اندکی از یادداشت‌هایش برگرفته از کتاب‌های چاپ شده بود.

من پس از چاپ رسیدن کتاب *أمل الامل* و به دنبال آن *ریاض العلماء* در این اواخر، کوشش کردم به اندازه توانم شمارگان برگه چاپی آن‌ها برای مراجعه در طبقات ثبت کنم؛ البته پیش از این من و برادرم احمد این کار را در ذریعه نیز انجام داده بودیم. بخش چاپی کتاب *ریاض العلماء* در شش جلد است که به سال ۱۴۰۱ ق به چاپ رسید، حرف‌های الف، ب، ت، ث، ج و م در آن وجود ندارد و به جای آن‌ها، عبارت‌های کتاب *أمل الامل* و تعلیقات صاحب *الریاض* بر آن عبارت‌ها آورده شد که شادروان پدرم برخی مطالب را از نسخه *ریاض العلماء* کتابخانه خودش در نجف برداشت کرده بود که گویا این نسخه از نسخه چاپی، اندکی کامل‌تر بوده است. من برخی از این اختلاف‌ها را در ذیل برگه‌ها آورده‌ام.

صاحب *الامل* اخباری^۳ بوده و صاحب *الریاض* پیرو او در نکوهش کردن و پایین آوردن جایگاه فیلسوفان و عارفانی، همانند رجب‌علی تبریزی^۴، قوام‌الدین رازی^۵ و یحیا یزدی بود.

^۱ *أمل الامل في أحوال علماء جبل عامل*، نوشته محمد حرعاملی فرزند حسن (۱۰۳۳ - ۱۱۰۴ ق).

^۲ *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، میرزا عبدالله افندی (درگذشت میان سال‌های ۱۱۲۰-۱۱۳۰ ق).

^۳ اخباریان: ویژگی گروهی از علمای شیعه که به ظاهر احادیث و قرآن استناد می‌کنند نه به دلیل‌های عقلی.

^۴ ملا رجب‌علی تبریزی (د: ۱۰۸۰ ق / ۱۰۴۸ خ / ۱۶۶۹ م) عارف و حکیم شیعی قرن یازدهم بود. وی در نزد شاه عباس دوم و شاه سلیمان

صفوی جایگاه ویژه‌ای پیدا کرده بود؛ به طوری که شاه عباس برای دیدار با رجب‌علی، خودش به خانه وی می‌رفت و با او ملاقات می‌نمود

^۵ میر قوام‌الدین محمد رازی تهرانی (د: ۱۰۹۳ ق) یکی از حکمای عصر صفوی و از نمایندگان و شارحان مکتب ملا رجب‌علی تبریزی (د: ۱۰۸۰ ق)

در حوزه فلسفی اصفهان به شمار می‌آید.

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۵

او کتاب ریاض العلماء را در برابر مجالس المؤمنین^۱ که بزرگ و بلندکننده جایگاه ایشان است، نوشت، همان گونه که آن را در ریاض العلماء، ج ۵، ۲۶۹ بازگو کرده است و این نمایشگر گوشه‌ای از پوشش حکومت شاه برای سرکوب ایشان و ایستادگی آنان در برابر این زورگویی است که می‌گوید: ... و برای آن داستانی است که گزارش آن به درازا کشیده می‌شود. هم‌چنین در ریاض العلماء، ج ۱، برگه ۲۶۲؛ و ج ۳، برگه ۱۹۵؛ و ج ۴، برگه ۱۰۹ این مشکل را بازگو نموده است. افزون بر آن او در چندین جا به صاحب الامل ایراد می‌گیرد که او برخی از وزیران نادان و فرزندان ایشان را در شمار دانشمندان یاد کرده است، شاید بدین جهت که مهاجر بوده و تنها زبان عربی را می‌دانسته‌اند. (نک: ← برگه ۱۳۲ و ۱۸۴).

اوضاع اجتماعی این سده

همان گونه که در مقدمه احیاء الدائر فی القرن العاشر بازگو نمودم، پس از آن که عثمانیان در آغاز سده دهم خود را در پناه خلافت و خلیفگی قراردادند و آن را سپر فرمان‌روایی خود ساختند، اهل سنت بیشتر بدان‌ها روی آوردند و ایشان را پشتیبانی نمودند، چون بیشتر مردمان ساده‌ای که در بیرون از سرزمین ایران می‌زیند، اهل سنت بودند و تنها شیعیان ناپذیرای خلافت بودند که حتا پیش از آمدن آن‌ها [عثمانیان] در برابر آزمندی‌های آنان ایستادند، پس شیعیان در ایران و عراق زیر پرچم و رهبری خاندان صفوی یگانه شدند.

ایشان شاهانی بودند که در همین روزگار به فرمانروایی رسیده بودند و خود پشتیبان تشیع دوازده امامی اعلام کرده و آن را آیین رسمی در این دو سرزمین کردند، در حالی که از کنفرانس بغداد [سوم] به رهبری «احمد فرزند فهدحلی (۷۵۷ - ۸۴۱ ق)

^۱ مجالس المؤمنین نوشته قاضی سید نورالله حسینی مرعشی شوشتری زاده شوشتر به سال ۹۵۶ است. او به سال ۱۰۱۹ ق در هند کشته شد. او معروف به قاضی نورالله شوشتری؛ یا شهید ثالث است. او فقیه اصولی، متکلم جدلی، محدث رجالی و شاعر و عالم شیعه عهد صفویه بود. وی در هند کشته شد.

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۶

و اسپندمیرزا (د: ۸۴۸ق) فرمانروای شیعه‌آیین کردستان در پایتخت خود، بغداد برگزار شد^۱ تا جایی که در آن سال‌ها، سکه نیز به نام امامان دوازده‌گانه زده شد. گزارش آن را نامه دانشوران از مجالس المؤمنین، سپس از روضات و پس از آن عباس عزاوای در کتاب العراق بین الاحتلالین، ج ۳، ۱۰۹ یاد کرده‌اند، ولی برخی از ایل‌های ترک، مانند تگلو گرایش نهانی به عثمانیان داشتند، سپس آن را آشکار نمودند و عثمانیان از ناتوانی شاهان صفوی بهره بردند و در بیست و چهارم جمادی یکم سال ۹۴۱ برای نخستین بار بغداد را گشودند و دوباره خلافت را بدان آوردند، خلافتی که خداوند در سال ۶۵۶ق آن را از بغداد گرفته بود، پس مذهب رسمی شیعه را کنار زدند و باز هم سرکوب، فشار و آزار دانشمندان، به ویژه شیعه‌آیین، بسان گذشته بازگشت، پس از کشتن شهید دوم در سال ۹۶۶ق^۲ (نک: ← احياء الدائر في القرن العاشر، برگه ۹۰-۹۲) شمارگان مهاجران

^۱ کنفرانس‌های سه‌گانه:

۱- نخستین آن به وسیله آل بویه به سال ۳۳۴ق انجام گرفت (نک: ← کامل في التاريخ، ابن اثیر، سال سیصد و سی و چهار)؛
۲- کنفرانس علامه حلی حسن فرزند یوسف فرزند مطهر حلی (۶۴۸ - ۷۲۶ق) و اولجایتو سلطان محمد خدابنده هشتمین فرمانروای خاندان ایلخانی بود که از ۷۰۳ تا ۷۱۶ق بر ایران فرمانروایی کرد. وی پسر ارغون (چهارمین ایلخان مغول) و برادر غازان (هفتمین ایلخان مغول) بود که این کنفرانس در مدرسه سیاره در سلطانیه کوه پایه‌گذاری کرده بود، برقرار شد (نک: طبقات اعلام الشيعة، سده هشتم، برگه ۵۳؛ و مقدمه بحار الأنوار، برگه ۲۰۹ - ۲۱۰)؛

۳- کنفرانس سوم ابن فهدحلی، ابوالعباس جمال‌الدین احمد فرزند شمس‌الدین محمد فرزند فهد حلی اسدی (۷۵۷ - در ۸۴۱ق)، فقیه و محدث شیعه‌آیین با اسپندمیرزا، میرزا اسپند فرزند قرايوسف ترکمانی، یکی از حاکمان محلی سلسله قراقویونلو می‌باشد که از سال ۸۳۶ تا ۸۴۸ق بر بغداد و پیرامون فرمانروایی کرد، در سال ۸۴۰ق بود.

^۲ زین‌الدین فرزند نورالدین علی فرزند احمد فرزند محمد فرزند علی فرزند جمال‌الدین فرزند تقی‌الدین فرزند صالح فرزند شرف‌نحاری جیعی شامی. زین‌الدین شهید ثانی در روز ۱۳ شوال سال ۹۱۱ / ۲۷ اسفند ۸۸۴، در دهکده جبع؛ یا جباع در جبل عامل لبنان، در یک خاندان علمی زاده شد و در ۹۶۶ق / ۹۳۸خ در سفر مکه به فرمان خلیفه عثمانی بازداشت و پس از ۴۰ روز کشته شد.

دکتر علی تقی نیشزوی

گریزان از سرزمین‌هایی که گردن به فرمان خلافت عثمانی خم کرده بودند، افزایش یافت (الذریعة، ج ۱۴، شماره ۱۵۶۹؛ و ج ۱۵، شماره ۴۹۹).^۱

صلحی میان دو حکومت به دست قاضی خان سیفی در سال ۱۰۲۲ ق رخ داد (نک: طبقات سده ۱۱، برگه ۲۴۵ و ۴۵۵) و این سبب استوار شدن جور و ستم و ایجاد فضای خفقان‌آور شد، به گونه‌ای که خیزش مردمی پس از مدتی در بغداد و به سال ۱۰۳۲ ق بر علیه ستم عثمانی رخ داد. ایشان به جای تکیه بر نیروی خود، از شاه ناتوان عباس صفوی کمک خواستند و او در همان سال بغداد را گشود، ولی مردم سنی آیین و ترکان از آن خوشنود نبودند و از عثمانیان کمک خواستند. پس سلطان مراد عثمانی بغداد را در سال ۱۰۴۸ ق گشود و صلح‌نامه دوم را میان چیرگان همان عثمانیان و شکست خوردگان صفویان در چهاردهم محرم سال ۱۰۴۹ برگزار کردند.

چلبی در «الفذلکة» و نویسندگان ریاض العلماء و عالم‌آرای عباسی آن را یاد کردند. این پیمان‌نامه نه تنها برای سرکوب شیعیان در عراق به کار رفت؛ بلکه دامنه آن به ایران نیز کشیده شد و گرایش‌های سنی‌گرایانه در خانواده صفوی رو به گسترش نهاد و این روند سنی‌گرایی در پس هر شکست نظامی آنان در برابر عثمانیان بیشتر و بیشتر شد. از این رو، حکومت دینی خود را در مسابقه ریاکاری دینی و تظاهر به قشری‌گرایی و تسنن با دولت عثمانی قراردادند، پس ما می‌بینیم علی‌نقی کمره‌ای^۲ با داشتن جایگاه حکومتی، شاه صفی (۱۰۳۸ - ۱۰۵۲ ق) را نکوهش می‌کند و او را از سنی‌گرایی می‌پرهیزاند. (نک: ← برگه

^۱ شیخ نورالدین علی فرزند شهاب‌الدین احمد فرزند ابوجامع حارثی عاملی آل ابوجامع، نویسنده کتاب شرح قواعد الاحکام و شاگرد شهید دوم، نخستین مهاجر بیرون آمده از سرزمین جبل‌العامل پس از کشته شدن شهید دوم است که به جهت بیم آسیب‌دیدن از سوی عثمانیان به کربلا گریخت، سپس به دورق و از آن جا به حویزه رفت و در همان جا درگذشت (الذریعة، ج ۱۴، برگه ۲۱، شماره ۱۵۶۹؛ و ج ۱۵، برگه ۷۵، شماره ۴۹۹).

^۲ علی‌نقی فرزند ابوالعلاء کمره‌ای، با آوازه شیخ‌نقی؛ علینقی کمره‌ای (۹۵۳ - ۱۰۳۰ ق / ۱۵۴۶ - ۱۶۲۱ م) نویسنده و شاعر ایرانی روزگار آغازین صفوی بود کمره‌ای در سال ۹۵۳ ق / ۱۵۴۶ م در خانواده‌ای دین‌مدار در کمره (در شهرستان خمین کنونی) زاده شد. در کاشان به تحصیل پرداخت. در سرودن انواع شعر به‌ویژه ماده‌تاریخ در زمان پادشاهی عباس یکم شهرت یافت و نزد او گرمی داشته می‌شد، کمره‌ای نیز در مدح او و حاتم‌بیگ اعتمادالدوله سروده است. کمره‌ای سپس از نزدیکان اعتمادالدوله گشت، با وحشی بافقی، محتشم کاشانی، میرداماد و شیخ بهائی معاشرت‌هایی نیز داشته است. او در سال ۱۰۳۰ ق / ۱۶۲۱ م در ۷۸ سالگی در اصفهان درگذشت.

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۸

۴۱۹)، ولی حکومت به افزایش فشار بر علمای اصولی و فیلسوفان و کسانی که دارای دیدگاه‌های به نسبت آزاد می‌پردازد. برخی از اندیشمندان با دیدگاه‌های اخباری آمده به وسیله مهاجران از شهرهای گوناگون عثمانی به ایران کمک به این گرایش سنی‌گرایانه صفویان کردند. نخست این اندیشه‌ها در شیراز (نک: ← برگه ۴۷۶-۴۸۳) و پس از آن در بحرین (نک: ← برگه ۴۱۰ و ۵۴۳) پخش شد. اندیشه‌های اخباری تا سده سیزدهم در ایران پابرجا ماند. برای شناخت بیشتر از آن‌ها باید به کتاب فوائد الشیرازیة (الذریعة، ج ۱۶، ۳۴۴) و الفروق الخمسة (الذریعة، ج ۱۶، ۱۸۶) مراجعه کرد.

این گروه مهاجر حتا در جایگاه امن خود ایران تقیه می‌کردند، در حالی که نوادگان شهید، پدربزرگ خود را برای تقیه نکردن (نک: ← برگه ۲۳۶) نکوهش می‌کردند و بر فیض و سبزواری به جهت فتواهای ایشان به روا بودن و مستحب بودن سماع (نک: ← برگه ۴۰۵ و ۴۴۷) اعتراض می‌نمودند. به هر روی دولت آزادی عمل، مجال و فرصتی به اخباریان در سراسر سرزمین ایران داد تا هر کاری خواستند انجام دهند و آن‌ها را در مقامات دولتی شیخ الاسلام، قضاوت و پیشوایی نماز جمعه به کار گرفت. نماز آدینه‌ای که خود حکومت آن را در سده یازدهم، در حالی پایه‌گذاری کرد که از روزگار غیبت بزرگ سال ۳۳۲ق آن را تعطیل کرده بود، چون به جا آوردن آن نمایشگر پذیرش حکومت ستمگر و جابر بود.

نوشته‌هایی از این تضاد گفتگوهای ستیزه‌جویانه ادبی به صورت نظم و نثر میان هر دو گروه متضاد با هم وجود دارد. گروه اخباری با پشتیبانی دولت از یک سو و اصولیان که اهل آموزش و پرورش در مکتب‌های بومی شهر خود بودند، از سوی دیگر به این ستیز دامن می‌زدند.

مهاجران که بیشتر آنان اخباری هستند، اصولیان را متهم به شعوبی^۱ می‌کردند (نک: ← الذریعة، ج ۱۹، برگه ۱۱، شماره ۴۲) و از جایگاه مقامی حکومتی خود برای فشار بر اصولیان و دارندگان دیدگاه‌های فلسفی و عرفانی بهره می‌بردند.

^۱ شعوبیة: گروه شعوبی، شاخه‌ای از مسلمانان که بیشترشان موالی بودند به کوچک‌شماری عربان می‌پرداختند. دوره امویان سرآغاز جدایی عربان از دیگر اقوام و ملت‌ها بود که همراه با کوچک‌شماری و آزار همراه بود. این گونه برخوردها، به ویژه برای ایرانیان که تمدن درخشان‌تری داشتند گران می‌آمد و از این رو برای رویارویی با عربان سه راه را پیش گرفتند:

۱. خیزش سیاسی، مانند ابومسلم که در پایان به تشکیل دولت‌های مستقل ایرانی منتهی شد؛

نمونه‌های آن را مانند حبیب الله کرکی (نک: ← برگه ۱۳۲ همین کتاب) و وزیر [صدر] دولت شاه صفوی است که دارای دیدگاه اخباری بود و فتوای فقیهان را بر ضد عارفان و فیلسوفان می‌گرفت. (نک: ← برگه ۴۱۶؛ و الذریعة، ج ۱۰، برگه ۲۰۹) ایشان هم‌زمان هفده کتابچه بر ضد آنان نوشتند که لیست آن‌ها در ذریعه آمده است (نک: ← الذریعة، ج ۴، ۱۵۱) و هژده رساله در لیستی دیگر (نک: ← الذریعة، ج ۱۲، برگه ۲۶۰، شماره ۱۷۱۷) یاد شده است. هم‌چنین چندین کتاب ضدّ اصولیان و عارفان خلق کردند و آن‌ها را به علمای پیشین نسبت دادند که در حدیقة الشیعة آمده است (نک: ← الذریعة، ج ۶، برگه ۳۸۵، شماره ۲۴۰۸؛ و ج ۱۰، ۲۰۵)¹.

به جهت بازگشت و پس‌رفت اهل خرد در برابر این فشارها، خردورزان به چندین مکتب تقسیم شدند: داماد (۹۷۰ - ۱۰۴۱ ق) در کتاب خود قبسات و شاگردان مدرسه و مکتب او در برابر دیدگاه مسأله حدوث و قدم، پس‌رفت نکردند و بر مسأله حدوث ذاتی دهر ایستادگی کردند و قدم زمان را پذیرفتند که مدرسه دشتکی (نک: ← احياء الدائر في قرن العاشر، برگه ۲۵۶) به پیروی از سهروردی (د: ۵۸۷ق) و برقلس² و زروانیان نزدیکی‌های ظهور اسلام قدم زمان را پذیرفتند و

۲. قیام علیه آیین اسلام و تعمد در تخریب آن که در حقیقت نوعی مقاومت منفی بر ضد حکومت اسلامی بود و در عصر بنی‌عباس با شدت عجیب ادامه یافت و با مقاومت سخت خلفا مواجه گردید؛

۳- قیام اجتماعی و ادبی که به وسیله دست‌های به نام شعوبیه صورت گرفت. سرآغاز شعوبیه در زمان امویان بود، ولی نام‌گذاری اصطلاح آن در روزگار عباسیان آغاز شد. شعوبیه از اوایل قرن دوم تا چهارم هجری بشدت مشغول تبلیغ افکار و عقاید خود بودند و شعرای بزرگ ایرانی در ترویج شعوبیه شعرها ساختند چون خرمی و متوکل (تاریخ ادبیات در ایران، صفا، ۲۳-۲۶؛ شعوبی و الموشح، ۱۴۱).

۱ الردّ علی الصوفیة: رد کردن صوفیان و گزاره برخی از مفاهیم و باورهایشان، برداشت شده از کتاب حدیقة الشیعة، به زبان پارسی از اردبیلی... (الذریعة، ج ۱۰، ۲۰۵، شماره ۵۵۵).

۲ برقلس دیدوخس افلاطونی از مردم اطاطریه است. اوراست: کتاب حدود اوائل الطبیعیات؛ کتاب الثمانی عشرة مسألة، و یحییای نحوی را کتابی بزرگ است در رد و نقض این کتاب دارد و در آن گوید: برقلس در روزگار قلیانوس قبطی می‌زیسته است. ابن‌ندیم و قفطی از ابن‌بطلان، مختار فرزند عبدون فرزند بطلان طبیب نصرانی بغدادی گوید: برقلس از مردم لاذقیه است.

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۱۰

حدوث زمان را رد کردند، ولی پس از افزایش فشار بر ایشان ملاصدرا (۹۷۹ - ۱۰۵۰ ق) ناگزیر از بازگشت بیشتر شد (نک: ← برگه ۲۹۱) و حدوث زمانی را پذیرفت، ولی آن را به گونه حرکت جوهری پذیرا شد.

او گفت: جهان در هر آن و زمان حادث می‌شود، ولی از نظر عارفان شیعه دارای حرکت دائمی ازلی و ابدی است تا بتواند با دوام فیض باری همیشه همراه و پیوسته بدان باشد. باز هم این سخن مورد بازگشت ملاصدرا، خشک‌مقدسان را خشنود ساخت، پس ملاصدرا در عقب‌گرد دیگر بر آن شد تا واژه نور در فلسفه سهروردی را به واژه وجود تبدیل کند تا بتواند خود را از اتهام دوالیستی و ثنویت که همان دوگانگی روشنایی - تاریکی برهاند. او اصالت وجود و اعتباری بودن ماهیت را پذیرفت تا بتواند دلیل ترکیبی سینمایی [دیدگاه ابن سینا] در اثبات توحید عددی را ثابت کند.

دانش‌آموختگان مکتب ملا رجب‌علی تبریزی (نک: ← برگه ۲۱۵) این تبدیل و عقب‌گرد را پذیرا نشدند و به دفاع از اصالت ماهیت روشنایی بر پایه سخن سهروردی دفاع کردند و بدین‌سان مشهور به شناخت اصالت ماهیت و اختلاف لفظی بیشتر شدند. (نک: ← الذریعة، ج ۲۴، برگه ۳۵۴؛ و ج ۲۵، برگه ۳۴ و ۳۵) هرگز خشک‌مقدسان از این بازگشت، خشنود نشدند، چون متکی به فرمان دولت صفوی بودند. از این رو، فیض ناگزیر از بازگشت دیگر و پس گرفتن سخنان پیشین خود که در کتاب اللب (الذریعة، ج ۱۸، برگه ۲۸۱، شماره ۱۱۴) بخش فروع شد و حرام بودن نماز آدینه را نیز برداشت.

پیوسته عقب‌نشینی‌های خردورزان نسل در پی نسل افزایش یافت. ما می‌بینیم حسین مجتهد کرکی (د: ۱۰۰۱ ق) دارای گرایش‌های صوفیانه است (نک: ← برگه ۱۸۳)، ولی فرزندانش در وزارت فتوای ضد صوفی می‌دهند (نک: ← برگه ۱۳۲). هم‌چنین احمد فرزند زین العابدین کتاب نفحات اللاهوتیه فی العشرات البهائیه (الذریعة، ج ۲۴، ۲۵۱، شماره ۲۹۹) در دفاع از داماد و ضد بهایی می‌نویسد، سپس نواده او محمد فرزند عبدالحسیب رساله‌ای به همراه هفده رساله دیگر ضد صوفیان می‌نوسد (الذریعة، ج ۴، ۱۵۱).

ابن ندیم گوید: او در زمان دقلطیانوس قبطی بود، و از کتب برقلس است کتاب شرح قول افلاطون در این که نفس باقی است در سه مقاله کتاب الاثولوجیا یعنی ربوبیت و کتاب تفسیر وصایای فیثاغورس و کتاب جواهر العالیة و کتاب مسائل الشعر المعضلات؛ کتاب الجزء الذي لا يتجزأ؛ کتاب في المثل الذي قاله فلاطون في كتابه المسمى غورغیاس که سریانی است و جز آن (فهرست، ابن ندیم، برگردان تجدد، ۴۶۰ - ۴۶۱).

دکتر علی نقی
نیم‌سنزوی

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۱۱

دشمنی‌ورزی و کینه‌جویی میان گروه‌های گوناگون فلسفی در مسائل عقلی، مانند شبههٔ ابن‌کمنه برای اثبات توحید عددی است که از اختلافات فرعی در اصالت وجود؛ یا ماهیت می‌باشد (نک: ← الذریعة، ج ۱۳، ۲۴ - ۲۵) و شبههٔ مرکب که آن را شیروانی و شیرازی در پنج رساله و نامه‌نگاری‌های میانشان نوشته‌اند (نک: ← برگهٔ ۶۰ و ۵۲۴). هم‌چنین رخدادهای نوشتاری میان ملاصدرای شیرازی و مراد تفرشی نیز بدین گونه در تاریخ ثبت شده است (نک: ← برگهٔ ۵۵۹) که این نیز از روند برخوردهای سیاسی دور نبود.

هماره دفاع و ردّ فعالیت‌های علمای معارض خشک‌مقدسان متکی بر حکومت، ضعیف بوده است و تنها به تألیف چند رسالهٔ دفاعی و برخی عقب‌نشینی‌ها از مواضع عقلانی خویش بسنده می‌کردند، مانند آن چه را که شوشتری (نک: ← برگهٔ ۳۴۳-۳۴۵) و نطنزی (نک: ← برگهٔ ۴۱۱؛ و الذریعة، ج ۱۱، ۱۳۵) انجام دادند، بیش از این نبود، ولی حسن‌علی فرزند شوشتری یاد شده در برابر کنار زدنش از آموزش توسط حکومت ایستادگی کرد (نک: ← برگهٔ ۱۵۱).

یکی از سخت‌ترین ایستادگی‌ها نوشتن رساله‌هایی به گونهٔ کنایه‌آمیز و طنز بر قشری‌گرایان است، همانند نوشتهٔ نان و پنیر رفیعا ضدّ نان و حلوا بهایی است (الذریعة، ج ۲۴، ۲۸-۲۹). هم‌چنین نوشتهٔ ملاصدرا در کتاب خود سه اصل (نک: ← الذریعة، ج ۱۲، ۲۶۱، شمارهٔ ۱۷۲۲) در همین زمینه است.

برخی از این نوشته‌ها، به جهت افزایش فشارهای دولتی، نام نویسنده، به جهت تقیه کردن نهان می‌ماند، مانند نوشتهٔ فیض کاشانی (نک: ← برگهٔ ۴۹۱-۴۹۲) در کتاب أضغاث أحلام (الذریعة، ج ۲، برگهٔ ۲۱۴، شمارهٔ ۸۳۹) و إعتداز (الذریعة، ج ۲، برگهٔ ۲۲۳، شمارهٔ ۸۷۶) و هم‌چون برخورد مجلسی در کتاب جواهر العقول (الذریعة، ج ۵، برگهٔ ۲۷۲، شمارهٔ ۱۲۸۴) است. عقب‌نشینی‌های پیوستهٔ خردورزان، خوشنودی خشک‌مقدسان را فراهم نیآورد. از این رو، زندگی را بر فیلسوفانی، مانند میرداماد، ملاصدرا و دامادهایش فیض و فیاض، دانش‌آموزان و دانش‌آموختگان مکتب ایشان تنگ کردند و پیوسته آنان را مورد توهین [بیهنون] قرار می‌دادند. (نک: ← برگهٔ ۸ و ۱۲ - ۱۴)

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۱۲

گروهی از بی‌طرفان در رساله‌هایی به محاکمه این دو گروه می‌پرداختند و نام این رساله‌ها را به همین‌گونه گذاشتند. شادروان پدرم گروهی از این رساله‌های محاکمه‌ای را که بیش از سی رساله است در الذریعة: ج ۲۰، ۱۳۲ - ۱۳۷ گردآوری کرده است که برخی از آن‌ها نمایشگر برخوردهای ستیزه‌جویانه و کینه‌ورزانه در این سده می‌باشد.

در پایان بایسته است، اشارتی به همکاری دامادمان و همسر خواهرم بتول، شادروان سیدمهدی مدرسی‌یزدی که در حال استنساخ پاره‌ای از طبقات به بیماری قلبی در تاریخ بیست و ششم جمادی یکم، ۱۴۰۹ در گذشت و هم‌چنین خواهرزاده‌ام دکتر محمدابراهیم ذاکر در رونویسی فیش‌های زندگی‌نامه کسان سده یازدهم از روی نسخه اصلی و خط مؤلف با همه سختی‌های آن که خط خوردگی‌های بسیار و اضافات علامت‌گذاری شد، با نشانه‌های همانند که می‌توان نمونه آن را در نگاره چند صفحه آن در ذیل مقدمه دید، سپاس‌گزاری کنم.

سپاس‌گزاری

در پایان سپاس‌گزاری قلبی خود را به استاد علی اصغر مروارید که موافقت کرد این جلد را جزو سلسله نشریات مؤسسه فقه شیعه قرار دهد و برای این مؤسسه آرزوی نشر بیشتر کتاب‌های علمی تاریخی برای شیعه دارم.

علی نقی منزوی

دکتر علی نقی منزوی

کتابنامه

نمایه کتاب و مقاله

- اثولوجیا، *Theologia* احمد بن معتصم عموی مستعین، حاشیه قسبات میرداماد، ۱۳۱۵ق، ترجمه و تعلیق علی قلی بن قرچقایی خان، ترجمه حسن ملکشاهی، تهران، ۱۳۷۸خ.
- اثولوجیا، چاپ سنگی، در حاشیه قسبات میرداماد، سال ۱۳۱۵ق، برگه ۱۷۲، ۲۱۱؛ چاپ عبدالرحمان بدوی، قاهره، ۱۹۶۶م.
- إحياء الدائر من مآثر أهل القرن العاشر، طبقات اعلام الشيعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، پژوهش علینقی منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۶خ.
- أضغاث أحلام (الذريعة، ج ۲، برگه ۲۱۴، شماره ۸۳۹)، ملامحسن فیض کاشانی (۱۰۰۷ - ۱۰۹۱ق).
- إعتداز (الذريعة، ج ۲، برگه ۲۲۳، شماره ۸۷۶)، ملامحسن فیض کاشانی (۱۰۰۷ - ۱۰۹۱ق). و
- أمل الأمل في أحوال علماء جبل عامل محمد حرعاملی فرزند حسن (۱۰۳۳ - ۱۱۰۴ق)، تحقیق احمد حسینی اشکوری، انتشارات مکتبه الأندلس، بغداد، ۱۳۸۵ق.
- أمل الأمل في أحوال علماء جبل عامل محمد حرعاملی فرزند حسن (۱۰۳۳ - ۱۱۰۴ق)، نسخه دست نویس صاحب الذريعة آقابزرگ تهرانی، کتابخانه شخصی عمومی، نجف.
- اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم هجرت، دکتر علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، پیشگفتار طبقات اعلام الشيعة، الروضة النضرة في علماء المائة الحادي عشر، برگه ۷ - ۱۲، برگردان محمد ابراهیم ذاکر.
- بحار الأنوار، ملامحمدباقر مجلسی (۱۰۳۷ - ۱۱۱۰ق)، چاپ آخوندی، تهران.
- البدور الباهرة بعد المائة العاشرة في العلماء الذين نشئوا بعد الألف من الهجرة إلى العصر الحاضر، چهار جلد: ۱. الروضة النضرة في علماء المائة الحادية عشر؛ ۲. الكواكب المنتثرة في القرن الثاني بعد العشرة؛ ۳. الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة؛ ۴. نقباء البشر في القرن الرابع عشر، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، چاپ در نجف و تهران.

تاریخ عالم‌آرای عباسی، اسکندربیگ ترکمان (۹۶۸-۱۰۴۳ ق)، ایرج افشار، امیرکبیر، تهران، چ ۲، ۱۳۵۰ خ.

تتمیم امل الآمل: شیخ عبدالنبی کاظمی

تعلیقہ بر امل الآمل: علامہ مجلسی و سید نعمت اللہ جزایری.

تعلیقہ امل الآمل، میرزا عبداللہ افندی فرزند عیسی فرزند محمد صالح اصفہانی جیرانی (۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ ق)، انتشارات

مکتبہ آیة اللہ مرعشی نجفی، قم.

تکلمة امل الآمل رابا عنوان تکلمہ امل الآمل، شروح و تعلیقات حسن صدر (د: ۱۳۵۴ ق)، دو جلد، به رشته تحریر در آورده

است.

تکلمة امل الآمل، حسن صدر (د: ۱۳۷۴ ق)، انتشارات دارالمؤرخ العربی، پژوهش عبدالکریم دباغ، عدنان دباغ و

حسین علی محفوظ، شش جلد.

تکلمة امل الآمل، حسن صدر (د: ۱۳۷۴ ق)، انتشارات مکتبہ آیة اللہ مرعشی نجفی، تصحیح احمد اشکوری حسینی، به

کوشش محمود مرعشی، قم، ۵۲۵ برگه.

جامع المقاصد في شرح القواعد الأحكام علامه حلی (د: ۷۲۶ ق)، نورالدین علی فرزند حسین فرزند عبدالعالی کرکی (د:

۹۴۰ ق)، انتشارات آل البيت، قم، ۱۴۱۴ ق، ۱۳ جلد.

الجزء الذي لايتجزأ، برفلس ديدوخس افلاطونی از مردم اطاطريه. (فهرست، ابن ندیم، برگردان تجدد، ۴۶۰ - ۴۶۱).

حدود اوائل الطبيعيات، برفلس ديدوخس افلاطونی از مردم اطاطريه. (فهرست، ابن ندیم، برگردان تجدد، ۴۶۰ - ۴۶۱).

حديقة الشيعة، احمد فرزند محمد مقدس اردبیلی (د: ۹۹۳ ق)، نسخه چاپ سنگی سال ۱۲۶۰ ق؛ دیگر: تصحیح صادق

حسن زاده، انتشارات انصاریان، قم.

الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء التاسع عشر، المآب - المجاهدات، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه

اسلامیه، تهران، ۱۳۴۸ خ / ۱۳۸۹ ق / ۱۹۶۹ م.

الذريعة إلى تصانيف الشيعة، الجزء الثالث، البائيه الحميريه - التحيه المباركه، آقابزرگ تهرانی، مطبعه الغری، نجف، عراق،

۱۳۱۷ خ / ۱۳۵۷ ق / ۱۹۳۸ م.

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۱۵

- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثالث عشر، شاپور و شهناز - شرح قصیده ابن سینا العینیة، آقابزرگ تهرانی، مطبعة القضاء، نجف، عراق، ۱۳۷۸ق / ۱۹۵۹م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثامن، دائره - دیو، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۹خ / ۱۳۶۹ق / ۱۹۵۰م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثامن عشر، کشف - لیلی و مجنون، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۶خ / ۱۳۸۷ق / ۱۹۶۷م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثاني و العشرون، المقالید - المنتخب، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۳خ / ۱۳۹۳ق / ۱۹۷۴م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثاني، الأساری و الغلول - ایوان مدائن، آقابزرگ تهرانی، مطبعة الغری، نجف، عراق، ۱۳۱۵خ / ۱۳۵۵ق / ۱۹۳۶م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الثاني عشر، الزائریه - سیه کاران، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۰خ / ۱۳۸۰۶ق / ۱۹۶۲م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الحادي و العشرون، المستبین - المقالة، آقابزرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۱خ / ۱۳۹۲ق / ۱۹۷۲م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الحادي عشر، رساله آب حیات - الزائریه، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۳۵خ / ۱۳۷۶ق / ۱۹۵۶م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الخامس و العشرون، واثق - یهو، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۷خ / ۱۳۹۸ق / ۱۹۷۸م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الخامس عشر، صابون - عیون، آقابزرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۳خ / ۱۳۸۴ق / ۱۹۶۵م.

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۱۶

- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الرابع و العشرون، نائيه - نيه، آقابرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۵۶ خ / ۱۳۹۸ ق / ۱۹۷۸ م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الرابع، التخاطب - التیمیة، آقابرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۰ خ / ۱۳۶۰ ق / ۱۹۴۱ م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء الرابع عشر، شرح قصيدة ابن الفارض - الشینیة، آقابرگ تهرانی، مطبعة الآداب، نجف، عراق، ۱۳۸۱ ق / ۱۹۶۱ م؛
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السادس و العشرون، ذیل الذریعة، آقابرگ تهرانی، به کوشش احمد اشکوری حسینی، آستان قدس، مشهد، ۱۳۵۸ خ.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السادس، الحائریات - حزن المؤمنین، آقابرگ تهرانی، به کوشش علینقی منزوی، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۲۵ خ / ۱۳۶۵ ق / ۱۹۴۶ م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء السادس عشر، غارات - قائد، آقابرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۵ خ / ۱۳۸۶ ق / ۱۹۶۶ م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء العاشر، ذائقه ماتم - الرسائل و المکاتیب، آقابرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، به کوشش علینقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس، تهران، ۱۳۳۵ خ / ۱۳۷۶ ق / ۱۹۵۶ م.
- الذریعة إلى تصانیف الشيعة، الجزء العشرون، المجتبی - المسبل، آقابرگ تهرانی، به کوشش احمد منزوی، چاپخانه اسلامیة، تهران، ۱۳۴۹ خ / ۱۳۹۰ ق / ۱۹۷۰ م.
- روضات الجنات في أحوال العلماء و السادات، صاحب روضات، محمّد باقر خوانساری (۱۲۲۶ - ۱۳۱۳ ق)، اسماعیلیان، قم، ۱۳۹۰ ق. ۸ جلد.
- الروضة النضرة في تراجم علماء المائة الحادية عشر، طبقات أعلام الشيعة القرن الحادي عشر، صاحب الذریعة آقابرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه نگاری و تحقیق دکتر علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲ خ.

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۱۷

الروضة النضرة في علماء المائة الحادية عشرة، طبقاتُ أعلام الشيعة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، تصحیح و مقدمه نگاری علینقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲خ.

ریاضُ العلماء و حیاضُ الفضلاء میرزا عبدالله افندی (۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ق)، نسخه خطی کتابخانه شیخ آقابزرگ تهرانی، نجف. ریاضُ العلماء و حیاضُ الفضلاء، میرزا عبدالله افندی فرزند عیسی فرزند محمد صالح اصفهانی جیرانی (۱۰۶۶ - ۱۱۳۰ق)، ذکاوتی فراگوزلو، نشر دانش، تهران، ۱۳۶۳خ.

ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، میرزا عبدالله افندی (درگذشت میان سال های ۱۱۲۰-۱۱۳۰ق). بخش چاپی کتاب ریاض العلماء در شش جلد است که به سال ۱۴۰۱ق به چاپ رسید، حرف های الف، ب، ت، ث، ج و م در آن وجود ندارد و به جای آن ها، عبارتهای کتاب امل و تعلیقات

شرح قواعد الأحكام، شیخ نورالدین علی فرزند شهاب الدین احمد فرزند ابوجامع حارثی عاملی آل ابوجامع.

شرح قول افلاطون في بقاء النفس، بئقلس دیدوخس افلاطونی از مردم اطاطریه. (فهرست، ابن ندیم، برگردان تجدد، ۴۶۰ - ۴۶۱).

طبقات أعلام الشيعة (القسم الثالث من جزء الثاني) (و هو الكرام البررة في القرن ۱۳)، آقابزرگ تهرانی، به کوشش جلالی حسینی، The open school، شیکاگو، آمریکا.

طبقات أعلام الشيعة القرن الرابع، هو نوابغ الرواة في رابعة المئات، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، تصحیح و مقدمه نگاری علینقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۹۷۱م.

طبقات أعلام الشيعة، الحقائق الراهنة، الحقائق الراهنة في أعيان المائة الثامنة، شیخ آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، به کوشش علینقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دارالکتب العربی، بیروت، لبنان ۱۹۷۵م.

طبقات أعلام الشيعة، الروضة النضرة في علماء المائة الحادي عشرة، صاحب الذريعة آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مقدمه نگاری و تحقیق دکتر علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲خ.

طبقات أعلام الشيعة، القسم الأول من جزء الثاني، الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۹۵۴م.

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۱۸

- طبقات اعلام الشيعة، القسم الثاني من جزء الثاني، الكرام البررة في القرن الثالث بعد العشرة، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة القضاء، نجف، ۱۹۵۸.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الأول من جزء الأول، ابراهيم اردبیلی - حسن لنكرانی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۳۷۳ق / ۱۹۵۴م.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الثالث من جزء الأول، صالح حريری - علوی آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة الآداب، نجف، ۱۳۸۱ق / ۱۹۵۲م.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الثاني من جزء الأول، حسون براقی - صادق هندی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة العلمية، نجف، ۱۳۷۵ق / ۱۹۵۶م.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الخامس من جزء الأول، فاضل اردکانی - یونس اردبیلی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، به کوشش محمد طباطبایی بهبهانی (منصور)، کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای ملی، تهران، ۱۳۹۵ / ۲۰۱۶.
- طبقات اعلام الشيعة، نقباء البشر في القرن الرابع عشر، القسم الرابع من جزء الأول، علی ابوالوردی - غلامعلی بارفروشی، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸خ)، مطبعة الآداب، نجف، ۱۳۸۸ق / ۱۹۶۸م.
- العراق بين الاحتلالين، عباس عزاوی (۱۸۹۰ - ۱۹۷۰م)، مطبعة بغداد، ۱۹۳۵م؛ دارالعربية للموسوعات، ۲۰۰۴؛ قم، مكتبة الحيدرية، ۱۳۸۳خ.
- الذليكة (نگارش: ۱۰۵۱ق)، حاجی خليفه، مصطفى فرزند عبدالله كاتب چلبی (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ق)، عربی.
- فذليكة التواريخ، تركی، دنباله فذليكة، تاريخ آل عثمان از سأل ۱۰۰۰ - ۱۰۶۵، استانبول، ۱۲۸۶ - ۱۲۸۷ق.
- الفروق الخمسة نكارش ۱۲۸۵ق (الذريعة، ج ۱۶، ۱۸۶، شماره ۶۱۱) رسالة في الفروق الخمسة بين الأصولي و الأخباري ميرزا محمد صاحب هندی اخباری شاگرد حسين فرزند دلدارعلی لكهنوی.

فوائد الشیرازية الفوائد الشیرازية في بيان مذاهب الاجتهادية و الاخبارية، فتح علی نواده کریم خان زند شاگرد میرزا محمد اخباری نیشابوری (د: ۱۲۳۲ق)، شماره بازیابی: ۸۱۰۹، شماره مدرک کتابخانه مجلس: IR10-23224. نک: الذریعة، ج ۱۶، شماره ۳۴۴، شماره ۱۵۹۸.

فهرست ابن ندیم؛ یا فوز العلوم (تألیف: ۳۷۷ق)، ابوالفرج محمد فرزند اسحاق بغدادی وراق، ابن ندیم (۲۹۷ - ۳۸۵ ق /)، تصحیح گوستاو فلوگل اتریشی (۱۸۰۲ - ۱۸۷۰م)، لایپزیک، ۱۸۷۱ - ۱۸۷۲م؛ دیگر: چاپخانه رحمانی مصر، چاپ ۱۳۴۸ق؛ برگردان محمدرضا تجدد، تهران، بانک بازرگانی ایران، ۱۳۴۶خ. چاپخانه رحمانی، مصر، ۱۳۴۸ق؛ به کوشش و برگردان رضا تجدد، چاپ تهران، ۱۳۴۶خ؛ دیگر: برگردان رضا تجدد، به کوشش مهین جهان بگلو، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۶خ.

قیسات [قیسات حق الیقین فی حدوث العالم]، میر محمدباقر فرزند محمد حسینی استرآبادی میرداماد (۹۷۰ - ۱۰۴۰ق)، چاپ سنگی، سال ۱۳۱۵ق؛ دیگر: تصحیح مهدی محقق و همکاری علی موسوی بهبهانی، توشی هیکو ایزوتسو و ابراهیم دیباجی، دانشگاه تهران، ۱۳۵۶خ و ۱۳۶۷خ.

الکامل فی التاریخ، عزالدین ابوالحسن علی فرزند محمد شیبانی جزری، ابن اثیر (۵۵۵ - ۶۳۰ق)، سیزده جلد، دار الصاد، بیروت، ۱۳۸۵ق / ۱۹۶۵م.

کتاب جواهر العقول (الذریعة، ج ۵، برگه ۲۷۲، شماره ۱۲۸۴) جواهر العقول فی مناظره الفار و السنور / موش و گربه (منسوب به: علامه ملا محمدباقر بن محمدتقی مجلسی (د: ۱۱۱۰ق)، شماره بازیابی: ۱۵۷۶۹، شماره مدرک کتابخانه مجلس: IR ۱۳۱۷۰-۱۰.

کتاب فی المثل الذی قاله فلاطن فی کتابه المسمی غورغیاس، بْرِقْلَس دیدوخس افلاطونی از مردم اطاطریه. (فهرست، ابن ندیم، برگردان تجدد، ۴۶۰ - ۴۶۱).

اللب، فیض کاشانی، محسن فرزند مرتضی (د: ۱۰۹۱ق) (الذریعة، ج ۱۸، برگه ۲۸۱، شماره ۱۱۴) اللب فی حدوث العالم. مجالس المؤمنین نوشته قاضی سید نورالله حسینی مرعشی شوشتری (۹۵۶ - ۱۰۱۹ق) تصحیح گروهی از بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، احمد عبدمنافی، انتشارات اسلامی، ۱۳۷۷خ.

مسائل الشعر المعضلات، بْرِقْلَس دیدوخس افلاطونی از مردم اطاطریه. (فهرست، ابن ندیم، برگردان تجدد، ۴۶۰ - ۴۶۱).

اوضاع اجتماعی ایران در سده یازدهم
هجرت

۲۰

نامه دانشوران، علیقلی میرزا، اعتضادالسلطنه، چاپ سنگی، ۱۲۹۶ - ۱۳۲۴ ق؛ دیگر: رضا صدر، انتشارات دارالفکر، قم، ۱۳۳۸ خ.

نفحات اللاهوتية في العشرات البهائية، احمد فرزندان العابدین نک: الذريعة، ج ۲۴، ۲۵۱، شماره ۲۹۹.
نوابغ الرواة في رابعة المآت [المئات]، طبقات أعلام الشيعة القرن الرابع، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، تصحيح و مقدمه نگاری علینقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۹۷۱ م.

دکتر علی‌نقی منزوی